

УДК 159.923/942:78.071.2

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2022-1-9>

Наталія ЖУРАВЛЬОВА

старший викладач кафедри музикознавства, інструментальної підготовки та методики музичної освіти Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, Хмельницька обл., Україна, 29013

ORCID: 0000-0002-5523-6577

Бібліографічний опис статті: Журавльова, Н. (2022). Психологічні аспекти взаємодії музикантів-інструменталістів в ансамблевому музикуванні. *Fine Art and Culture Studies*, 1, 65–70, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2022-1-9>

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ МУЗИКАНТІВ-ІНСТРУМЕНТАЛІСТІВ
В АНСАМБЛЕВОМУ МУЗИКУВАННІ**

У статті висвітлено психологічний аспект питання взаємодії у ансамблевому музикуванні, виявлено найбільш цінне та актуальне в теорії та практиці ансамблевого музикування стосовно означеної теми; систематизовано основні факти, положення та поняття відносно взаємодії в ансамблевому музикуванні, спираючись на досягнення світової та сучасної практичної психології, філософії, культурології. Розкрито сутність поняття «взаємодія»; окреслено шляхи та засоби досягнення спільних, узгоджених дій учасників ансамблю, їх комунікативних контактів – як міжособистісних, так і професійно-виконавських. Всебічно розглянуто та проаналізовано умови практичної взаємодії музикантів-ансамблістів; обґрунтовано, що ця взаємодія може бути тільки творчою, інакше – за однобічним та нерозділеним впливом одного суб'єкта на інший – губиться справжній сенс самого поняття «взаємодія». Визначено роль взаємодії як психологічного фундаменту ансамблевої діяльності. Розглянуто в музично-педагогічному та професійно-виконавському аспектах категорія «ансамблеве музикування». Виявлено та охарактеризовано основні компоненти, які утворюють складну систему навчання гри в ансамблі. В зв'язку з цим проаналізовано проблеми міжособистісних та професійних комунікацій музикантів, які приймають участь в процесі виконання ансамблевої музики. Проаналізовано фактори, які сприяють зміцненню творчого взаєморозуміння між всіма учасниками процесу вивчення та виконання ансамблевої музики. Мета роботи полягає в тому, щоб обґрунтувати необхідність комплексного підходу до вивчення ансамблевої діяльності. Такий підхід, де дослідження психологічного компоненту може відбуватися лише за умови його тісного взаємозв'язку з педагогічним та виконавським компонентами, тобто в їх триєдності дозволяє виявити основні проблеми ансамблевого музикування та намітити шляхи їх вирішення. Наголошено, що взаємодія є системоутворюючим фактором, психологічним фундаментом професії музиканта-інструменталіста.

Ключові слова: взаємодія, ансамбль, ансамблеве музикування, ансамблева виконавство.

Natalia ZHURAVLOVA

Senior Lecturer, at the Department of Musicology,

Instrumental Training and Methods of Music Education Instrumental-Performing Disciplines

Khmelnytsky Humanitarian-Pedagogical Academy, 139 Proskurivskyi underground Street,

Khmelnytsky, Ukraine, 29013

ORCID: 0000-0002-5523-6577

To cite this article: Zhuravlova, N. (2022). Psykhologichni aspekty vzaiemodii muzykantiv-instrumentalistiv v ansamblevomu muzykuvanni [Psychological aspects of musicians-instrumentalist in ensemble music making]. *Fine Art and Culture Studies*, 1, 65–70, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2022-1-9>

**PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INTERACTION
OF MUSICIANS-INSTRUMENTALISTS IN ENSEMBLE MUSIC MAKING**

The article highlights the psychological aspect of the issue of interaction in ensemble music making, reveals the most valuable and relevant in the theory and practice of ensemble music making in relation to this topic; the basic facts, positions and concepts concerning interaction in ensemble music making are systematized, based on achievements of world and modern practical psychology, philosophy, culturology. The essence of the concept of "interaction" is revealed;

the ways and means of achieving joint, coordinated actions of the ensemble members, their communicative contacts – both interpersonal and professional performance – are outlined. The conditions of practical interaction of ensemble musicians are comprehensively considered and analyzed; it is substantiated that this interaction can only be creative, otherwise – due to the one-sided and undivided influence of one subject on another – the true meaning of the concept of "interaction" is lost. The role of interaction as a psychological foundation of ensemble activity is determined. The category "ensemble music making" is considered in musical-pedagogical and professional-performing aspects. The main components that form a complex system of learning to play in an ensemble are identified and characterized. In this regard, the problems of interpersonal and professional communication of musicians who take part in the process of performing ensemble music are analyzed. Factors that contribute to the strengthening of creative mutual understanding between all participants in the process of studying and performing ensemble music are analyzed. The purpose of the work is to justify the need for an integrated approach to the study of ensemble activities. This approach, where the study of the psychological component can take place only if it is closely related to the pedagogical and performing components, ie in their trinity allows you to identify the main problems of ensemble music and identify ways to solve them. It is emphasized that interaction is a system-forming factor, the ways to solve them. It is emphasized that interaction is a system-forming factor,

Key words: *interaction, ensemble, ensemble music making, ensemble performance.*

Актуальність проблеми. Основним напрямом упровадження педагогічної інновації у вищій школі мистецтва є педагогіка творчості. Провідною формою навчальної роботи студента й основною формою його майбутньої професійної діяльності є музичне виконавство. Підготовка музиканта-виконавця – це процес його творчого становлення, подолання проблем, пов'язаних з розвитком музично-виконавського мислення, виконавської техніки, опануванням інструментом, психотехніки музикування, що є творчим за суттю. Без їх вирішення неможливо досягти рівня професійної майстерності, який необхідний на естраді для втілення художньо повноцінної інтерпретації. Мета навчання – закласти засади для формування самостійної професійної діяльності, що складається не тільки з системи знань, умінь та навичок, а також включає формування методів творчого підходу до незнайомих ситуацій, гнучкого застосування в них своїх особистісних та професійних якостей, що можливо тільки при відповідній психологічній компетентності. В умовах ансамблевого музикування психологічна компетентність музиканта-виконавця важлива не менш, ніж його виконавські та педагогічні здібності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Актуальність проблеми знайшла відображення в багатьох наукових працях сучасних науковців (Н. Гуральник, О. Олексюк, О. Рудницька, Г. Падалка, М. Мойсеєва), які розглядають ансамблеве музикування як систему навчання, яка ґрунтується на теоретичних положеннях психології з формування ансамблевої компетентності студентів. Психологічний клімат у колективі вивчають у своїх працях такі науковці як В. Березін, Д. Благой, В. Вілюнас,

А. Востріков, Л. Ганелін, Є. Федоров, вихованню навичок сценічної поведінки присвячують свої праці А. Алексеев, Л. Бочкарьов, О. Блох, Л. Виготський, Л. Ганелін, Р. Давидян, Ю. Капустін. Т. Вороніна, В. Григор'єв, В. Кузнецов, І. Польська, Т. Самойлович вивчають сценічну взаємодію партнерів в ансамблевому музикуванні. В зарубіжних дослідженнях останніх десятиліть в працях багатьох психологів (Х. Гарднер, Д. Давідсон, А. Сабаддіні, Д. Слобода, М. Хау) ансамблева єдність пояснюється як наслідок музичної взаємодії особливого якісного рівня, спілкування мовою музики, яка є найдавнішим каналом людської комунікації. Д. Кірнарська, автор ґрунтовного дослідження структури музичних здібностей, узагальнюючи накопичений досвід вчених та музикантів усього світу, приводить переконливі аргументи на користь цього ствердження. Разом з тим, незважаючи на теоретичну та практичну важливість досліджень названих авторів, проблему підготовки музикантів-інструменталістів до колективного музикування в ансамблі не можна вважати достатньо розробленою, що й зумовлює актуальність вибору теми нашої роботи.

Мета дослідження полягає в тому, щоб обґрунтувати необхідність комплексного підходу до вивчення ансамблевої діяльності. Такий підхід, де дослідження психологічного компоненту може відбуватися лише за умови його тісного взаємозв'язку з педагогічним та виконавським компонентами, тобто в їх триєдності дозволяє виявити основні проблеми ансамблевого музикування та намітити шляхи їх вирішення..

Виклад основного матеріалу. Увібравши в себе емпіричний досвід багатьох поколінь

музикантів, які працювали в галузі ансамблевого музикування, сучасна теорія та методика в даній галузі має комплекс проблем, незважаючи на швидкий прогрес. Поняття «ансамблеве музикування» як феномен у всіх його аспектах є великою, значною і самостійною галуззю дослідження і вбирає в себе спектр проблем і запитань. Можна зазначити, що в останні роки актуалізувалась потреба дослідження взаємодії в ансамблевому музикуванні. Це відмічає ряд вітчизняних дослідників, зокрема Г. Польська, М. Моїсєєва, Т. Молчанова, Л. Повзун. Як слушно зауважив Г.М.Ципін: «Якщо музикант – неважливо займається він композиторською або виконавською діяльністю, розробляє питання теорії чи викладає – не цікавиться психологічними аспектами своєї діяльності, він, скоріш за все, займається не своїм ділом» (Ципін, 2003, рр. 48). Отже, психологічний підхід до дослідження діяльності музиканта-інструменталіста, майбутнього виконавця не є незвичним або специфічним, але є необхідним.

Ансамблева культура, щільно пов'язана з відбиттям людських взаємовідносин, відіграє суттєву роль у соціальному житті різних епох, втілюючи їх знакові психологічні риси. Ансамблеве музикування в ХІХ ст. було притаманне не тільки для професійних музикантів, а й для культурного життя в цілому. Ансамблеве музикування домашнє, салонне стає масовим явищем до середини ХІХ ст. В інструментальному ансамблі цієї епохи відбувається подальше посилення глобальних філософських тенденцій до інтелектуального та етичного узагальнення духовного змісту людського буття. Ці тенденції ансамблевої культури ХІХ століття знаходять своє втілення в особливому тяжінні інструментальної ансамблевої музики до занурення в глибини людської психології. Романтики всіляко розширюють семантичне поле інструментально-ансамблевих жанрів, де на перший план виступає суб'єктивно-особистісний початок, пов'язаний з відкритим проявом індивідуальності, інтелекту, емоцій. Ансамбль у цей час сприймається як взаємодія особистостей, волі, їхнього суперництва або взаєморозуміння і стає свого роду уособленням ідеального співзвуччя душ, живим втіленням романтичної мрії, чином гармонійного життєвого співіснування у взаємній згоді, дружби і кохання.

Ансамблеве музикування в музичному просторі сучасної дійсності – явище багативи-

мірне, і використання даного словосполучення досить поширене. Ансамбль – складний феномен музичної культури, з французької *Ensemble* перекладається буквально – разом і означає як узгодженість, стрункість частин єдиного цілого. У музичній енциклопедії поняття «ансамбль» трактується як спільність, сумісність, загальна узгодженість, взаємовідповідність, струнка повнота; як явище мистецтва, що складається з окремих, інколи різноманітних частин, які утворюють гармонійне ціле (Келдиш, 1973). Термін «музикування» (нім. *musizieren* – займатися музикою) в сучасній науці має два основні визначення. Перше – виконання музики в домашніх умовах, поза концертним залом, друге – гра на музичному інструменті взагалі. За твердженням психологів-музикантів (В. В. Медушевський, О. Очаковська), музикування – це вид музичної діяльності, в процесі якої виявляються як художні знання, вміння та навички (рівень гри на музичному інструменті, володіння голосом, манера виконання), так і естетичні можливості виконання (виразність, емоційність, інтерпретаційні якості) музичного твору (Медушевський, 1985).

Ансамблеве музикування є спільною музично-виконавською діяльністю, що орієнтована саме на творчий процес і є внутрішньо мотивованою.

В науковій психологічній літературі взаємодія визначається як процес безпосереднього чи опосередкованого впливу суб'єктів один на одного, який породжує причинну обумовленість їхніх дій і взаємозв'язок. У взаємодії реалізується відношення людини до іншої людини як до суб'єкта, в якого є власний світ. Під взаємодією в соціальній філософії та психології, крім того, розуміється не лише вплив людей один на одного, а й безпосередня організація їх спільних дій, що дає змогу групі реалізувати спільну для її членів діяльність. Взаємодія людини з людиною в суспільстві – це також взаємодія їх внутрішніх світів: обмін думками, ідеями, образами, вплив на цілі та потреби, дія на оцінки іншого індивіда, його емоційний стан. Взаємодія є систематичним і постійним учиненням дій, спрямованих на те, щоб викликати відповідну реакцію з боку інших людей. За академічним тлумачним словником, взаємодія – це «взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між

ким-, чим-небудь» (Білодід, 1970, pp. 346). Філософський енциклопедичний словник пропонує таке визначення взаємодії: «Взаємодія – філософська категорія, яка відображає особливий тип відношення між об'єктами, при якому кожний з об'єктів діє (впливає) на інші об'єкти, приводячи їх до зміни, і водночас зазнає дії (впливу) з боку кожного з цих об'єктів, що, в свою чергу, зумовлює зміну його стану» (Шинкарук, 2002, pp. 77).

Психологічний аспект погодженості дії між різними суб'єктами передбачає певне спільне поле сенсів, спільно-розподілену інтерпретацію ситуації. Ансамблеве музикування – своєрідна рольова модель соціально-особистісного спілкування, процес взаємодії особистостей, в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, навичками та результатами діяльності. У результаті такого спілкування досягається необхідна організація та єдність дій індивідів, які належать до інструментального ансамблю, здійснюється раціональна, емоційна та вольова взаємодія партнерів, формується спільність почуттів, думок та поглядів, досягається взаєморозуміння та узгодженість дій, які характеризують колективну діяльність. «Камерний ансамбль можна стисло визначити як феномен замкнутого особистого спілкування та взаємодії обмеженої кількості учасників в невеликому обмеженому просторі (мікрокосмі) через спільне емоційне переживання та інтелектуальне осмислення творів камерно-музичного мистецтва» (Польська, 2001, pp. 86).

В процесі ансамблевого музикування партнери взаємодіють на різних рівнях:

- виконавський, який передбачає відносну паритетність професійного рівня партнерів, спільність виконавської технології, виконавські школи, інтерпретації;

- психологічний, обумовлений спільністю психічних процесів пам'яті, волі, емоцій, уваги, уяви, темпераменту, інтелекту);

- соціально-психологічний, що містить в собі спільність інтересів, цілей, взаєморозуміння та доброзичливості;

- просторовий, який містить в собі мізансцену та композиційне рішення ансамблю;

- часовий, обумовлений спільністю виконавського часу та фабульного часу твору, виконавського темпоритму;

- біофізичний, який припускає «відчуття ліктя», близькості, захисту.

Відомо, що часто причиною ансамблевих та індивідуальних похибок у виконанні виявляються такі психологічні фактори, як недостатньо чуйне сприйняття художніх намірів партнерів, відсутність необхідної реакції, творчої інтуїції (Давідян, 1988, pp. 133). Це зумовлено складністю завдань спільного виконання музичних творів, до яких ми насамперед відносимо синхронізацію: спільний вступ та зняття звука, дотримання пауз і цезур, визначення міри агогічних відхилень, виконання повільних темпів тощо. Спільна музичновиконавська діяльність передбачає узгоджене виконання в артикуляційному, динамічному та образноемоційному плані, виконання цих складних завдань вимагає від партнерів ансамблю вміння взаємодіяти на високому професійному рівні.

Як зазначає М.Моїсєєва «Майстерність ансамблевого музиканта вимірюється синхронністю взаємодії його ігрової звучності з партією соліста, вивіреною балансом звучання всіх партій ансамблю та, що найголовніше, полягає у створенні цілісного, логічного художнього образу музичного твору, який народжується в спільному творчому акті партнерів. Програма підготовки музикантів-ансамблістів передбачає розвиток у них спеціальних навичок і вмінь інструменталіста, пов'язаних з ускладненням і розширенням репертуару, перед студентом ставлять завдання опанувати специфіку музичновиконавського колективного виконання. Виховання професійного ансамблевого музиканта ґрунтується на двоєдиному завданні: формування психологічної готовності музиканта-ансамбліста коригувати власні наміри з художньою волею соліста, диригента; оволодіння особливою, колективною ансамблевою майстерністю гри на музичному інструменті, уміння узгодити його звучання з ансамблем» (Моїсєєва, 2005).

Засвоєння студентами музичного матеріалу в класі ансамблю відбувається як процес активного й свідомого ставлення до творів, які виконуються. Майбутній виконавець має володіти не тільки сумою знань та навичок, а й здатністю до самостійного продуктивного мислення, яке є необхідним для розуміння авторського задуму, створення конкретного уявлення про зміст художнього образу музичного

твору. В процесі навчальних занять студенти повинні засвоїти основні правила щодо виконання в ансамблі. У загальних рисах вони є такими: артист ансамблю повинен тримати в полі зору всі партії ансамблю; бути готовим гнучко й органічно узгоджувати з партнерами темп, динаміку звучання, цезури й паузи, агогічні відхилення; уміти, розумно жертвуючи частковостями інструментальної фактури, виконати твір у заданному темпі, без зупинок, повторень окремих звуків, особливо, коли твір знаходиться у стадії читання з листа.

Взаємодія у колективному музикуванні має за мету звуковий результат, художній образ, на досягнення якого спрямовані зусилля всіх учасників ансамблю, що повинні мати спільний єдиний погляд на його зміст. Важливим є виховання не тільки вузькопрофесійних якостей ансамблістів, але й формування комунікативних якостей особистості, розширення загальномузичного світогляду, вміння досягати психологічного компромісу. Знаходження спільного психологічного погляду є організуючим, консолідуєчим фактором ансамблевої гармонії. Лише дискусійна форма спілкування може бути прийнятною та педагогічно виправданою. Під час спілкування в ансамблі відбувається взаємовиховний процес, обмін не тільки технічною інформацією, а також внутрішнім духовним досвідом, який визначає цілісність особистості та є запорукою майбутньої співпраці. «У зв'язку з цим необхідно зазначити, що клас ансамблю сприяє вихованню в майбутнього виконавця таких професійно значущих якостей, як творча взаємодія і взаєморозуміння, вміння вести рівноправний діалог. Отже, і власне процес навчання ансамблю повинен будуватися так, щоб при вирішенні вузькоспецифічних завдань, що стосуються грамотного виконання музичного тексту, штрихів, нюансування тощо, творча індивідуальність кожного виконавця, об'єднана ансамблевою виконавською технікою, повною мірою виявлялася в конкретних звукових образах, у конкретній художній інтерпретації» (Молчанова, 2005). Отже, переконливим є розуміння Г.Польської щодо суті в ансамблевому музикуванні: «суть

ансамблевого виконання складає процес людських духовних стосунків, особливої психологічної взаємодії людей за допомогою сумісного виконання (інтерпретації) музики» (Польська, 2010, рр. 33).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ансамблева майстерність передбачає не тільки суму знань особливих властивостей особистості та вузькоспеціальних навичок. І про першу складову зазвичай кажуть побіжно, оскільки на думку А. Шведерського, одного з авторів хрестоматії з психології художньої творчості, «розвивати спеціальні здібності простіше, ніж загальні. Педагогу потрібна для цього лише певна сума знань та власних вмінь. Розвиток же загальних здібностей потребує того, що можна було б назвати мистецтвом педагогіки, бо вони пов'язані з відчуттям інтуїтивних процесів, з такими категоріями як: смак, міра, витонченість, глибина, відчуття форми, відчуття цілого, атмосфери тощо, того, що не можна прорахувати, а можна лише вловити, відчути (Шведерський, 1999, рр. 397–398).

Проте навчитися цьому, при наявності відповідних передумов та бажання, можна. Якщо музикант в процесі сумісної ансамблевої гри буде послідовно розвивати не тільки музичні якості інструменталіста, але й здатність до гармонічної, інтуїтивної взаємодії як в ансамблі, так і у житті, то цей педагогічний принцип стане одним з найбільш цінних та значимих для його діяльності. Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що питанням психологічної компетентності, які відіграють у професії музиканта-інструменталіста важливу роль, повинна приділятися спеціальна увага у навчанні. Результати нашого дослідження можуть слугувати основою для подальших досліджень психологічних аспектів діяльності музикантів-інструменталістів у сфері ансамблевого музикування. Подальшим перспективним напрямом дослідження психолого-комунікативного аспекту процесу взаємодії в ансамблевому виконавстві вважаємо дослідження окремих компонентів його внутрішньої структури та механізмів їх взаємодії між собою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І.К. Словник української мови (Т. 1). Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1. 346 с.
2. Давидян Р. Психологические аспекты квартетного музицирования. *Музыкальное исполнительство и современность*. Москва : Музыка, 1988. Вип. 1. С. 128-155.

3. Келдыш Ю. В. (Ред.) Музыкальная энциклопедия. Москва : Советский Композитор. 1973. Т. 1. 1054 с.
4. Медушевский В. В. Энциклопедический словарь юного музыканта. Москва : Педагогика, 1985. 356 с.
5. Моїсеєва М. А. Інтеграція музикознавчих і психолого-педагогічних знань як чинник творчої інтуїції музиканта. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 21. С. 51-54.
6. Молчанова Т. О. З історії ансамблевого музикування: монографія. Львів: «Сполом», 2005. 160 с.
7. Польская И. И. Камерный ансамбль: история, теория, эстетика. Харьков.: ХДАК, 2001. 396 с.
8. Польська І. Камерний ансамбль: феноменологія жанру. *Наукові збірки Львівської національної музичної академії ім. М. В. Лисенка*. Львів, 2010. Вип. 24. С. 4-14.
9. Сельченко К., Шведерський А. (Авт.-сост.). *Психология художественного творчества*. Минск : Харвест, 1999. 752 с.
10. Цыпин Г. (Авт.-сост.) *Психология музыкальной деятельности. Теория и практика*. Москва : Академия, 2003. 368 с. (Шинкарук, 2002: 77).
11. Шинкарук В.І. (Ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис. 2002.

REFERENCES

1. Bilodid, I.K. (Ed.). (1970). *Slovník ukrajinského jazyka* [Dictionary of Ukrainian Language]. Kyiv : Naukova dumka, N.p, V.1, 346p. [in Ukrainian].
2. Davidian, R. (1988). *Psichologičeskie aspekty kvartetnogo muzicirovaniya*. [Psychological aspects of quartet muzicirovaniya]. *Musical carrying out and contemporaneity*. Moskva : Muzyka. N.p., V. 1, pp. 128-155 [in Russian].
3. Keldysh, Yu. V. (Ed.) (1973). *Muzikalnaya enciklopediya*. [Music encyclopedia] Moskva : Sovetskij Kompozitor. N.p, V.1. 1054p. [in Russian].
4. Medushevskij, V. V. (1985). *Enciklopedičeskij slovar yunogo muzykanta*. Moskva : Pedagogika. N.p, 356 c. [in Russian].
5. Moisieieva, M. A. (2005). *Intehratsiia muzykoznavčykh i psykhologo-pedahohičnykh znan yak chynnyk tvorchoi intuitsii muzykanta*. [Integration of musicologist and psikhologo-pedagogical knowledges as a factor of creative intuition of musician]. *Announcer of the Zhytomyr state university of the name of Ivan Franco*. N.p., V. 21, pp. 51-54 [in Ukrainian].
6. Molchanova, T. (2005). *Z istorii ansamblevogo muzykuvannia*. [From history ensemble music making]. Lviv: N.p, 160 p. [in Ukrainian].
7. Pol'skaya, I. I. (2001). *Kamernyj ansambl: istoriya, teoriya, estetika*. [Chamber ensemble: history, theory, aesthetics]. Khar'kov: N. p., 396 p. [in Russian].
8. Pol'skaya, I. I. (2010). *Kamernyj ansambl: fenomenologiya zhanru*. [Chamber ensembl: fenomenologiya of genre]. *Scientific collections of the Lviv national musical academy are the name of M. V. Lisenko*. Lviv: N.p, V. 24. 160p. [in Ukrainian].
9. Sel'chenok, K. (Avt.-uporyad.). (1999). *Psihologija hudozhestvennogo tvorčestva* [Psychology of artistic creativity]. Minsk : Harvest. 752p. [in Russian].
10. Cy'pin, G. (Avt.-uporyad.). (2003). *Psihologija muzykal'noj dejatel'nosti* [Psychology of musical activity]. *Teorija i praktika* . Moskva : Akademiya. 368 p. [in Russian].
11. Shinkaruk, V.I. (Ed.). (2002). *Filosofskij enciklopedičnij slovník* [The philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abris [in Ukrainian].